

L'EXTRACTIVISME AGRARI COM A CAUSA DE VULNERABILITAT RURAL. REFLEXIONS A PARTIR DEL CAS DE LA COMARCA DE LA LLITERA

Resum

Un dels principals factors de despoblament del món rural ha sigut l'aplicació d'un model agrari industrialitzat i globalitzat, que ha tendit a concentrar la producció d'aliments i matèries primeres agràries en poques mans i a desplaçar una bona part de la població rural cap a les zones urbanes. Aquest procés ha tingut lloc en el marc del que es coneix com a *extractivisme*, un procés mitjançant el qual s'extreuen uns recursos mentre que el territori queda fracturat i espoliat, alhora que els beneficis se'ls enduen els inversors globals. En aquesta comunicació es descriu el procés extractivista implantat a la comarca de la Llitera i es posa l'èmfasi en la necessitat d'estratègies de dinamització local més ambicioses, basades en models agroalimentaris alternatius, com l'agroecologia i la sobirania alimentària, que facilitin una major sostenibilitat econòmica i social i promoguin un món rural viu.

Paraules clau: extractivisme agrari, despoblament, sobirania alimentària, sostenibilitat, món rural.

Josep Espluga Trenc

Universitat Autònoma de
Barcelona. Departament
de Sociologia

Abstract

One of the main factors in the depopulation of the rural world has been the application of an industrialized and globalized agricultural model, which has tended to concentrate the production of food and agricultural raw materials in a few hands and displace a large part of the rural population towards urban areas. This process has taken place within the framework of what is known as *extractivism*, a process through which resources are extracted while the territory is fractured and spoliated, while the profits go to global investors. This communication describes the extractivist process implemented in the region of La Llitera and emphasizes the need for more ambitious strategies of local dynamism, based on alternative agro-food models, such as agroecology and food sovereignty, which facilitate greater economic and social sustainability and promote a viable rural world.

Key words: agricultural extractivism, depopulation, food sovereignty, sustainability, rural world.

L'evolució sociodemogràfica de la Llitera

La Llitera és una de les comarques aragoneses on la llengua catalana encara és viva i parlada per la major part de la població. Situada entre la Ribagorça i el Baix Cinca, frontera amb la Noguera i el Segrià per l'est i amb el Cinca Mitjà a l'oest, és una comarca que forma part de l'àmbit d'influència comercial, socioeconòmic i cultural que gravita al voltant de Lleida. En aquest capítol farem un repàs de l'evolució sociodemogràfica de la comarca a partir de l'actualització d'altres textos de l'autor (Espluga Trenc, 2008, 2018).

D'acord amb el padró municipal de gener de l'any 2022, a la Llitera hi vivien 18.733 persones, de les quals una mica més de la meitat eren homes. Curiosament, es tracta d'una xifra molt semblant a la que hi havia cent-vint anys enrere, amb 17.917 habitants l'any 1900. Un recorregut per la seva evolució demogràfica ens mostra que els períodes amb més població a la comarca van ser la dècada dels anys vint i dels anys seixanta del segle passat, moment a partir del qual s'entra en un descens gradual fins que, a partir de principis del segle XXI, es recupera novament la tendència a l'alça. Es tracta d'una evolució molt diferent de la de la resta de la província d'Osca, que pràcticament des dels anys vint va anar perdent població de manera acusada. Una pauta diferencial explicable per les circumstàncies pròpies de l'època i del territori, i que ens poden ajudar força a entendre la realitat social de la Llitera contemporània.

En primer lloc, si hi va haver un factor que va contribuir a modernitzar les estructures socials de la Llitera durant el segle XX, va ser sens dubte la posada en regadiu de la meitat sud de la comarca arran de la construcció del canal d'Aragó i Catalunya i la seva extensa xarxa de canalitzacions. Es va tractar d'un llarg procés iniciat amb la inauguració del canal (1906) i que no fou plenament operatiu fins a mitjans del segle XX. Tot i que es tracta d'un fenomen poc estudiat, la posada en marxa dels regadius va suposar un enorme impacte en les formes de vida i de treball anteriors, i va modificar irreversiblement l'escala de valors, les normes socials dominants fins aleshores i fins i tot la mateixa estructura social de la població. La posada en regadiu va requerir unes inversions, infraestructures i una intensificació de la mà d'obra que, tret d'excepcions, la vella oligarquia agrària no va poder o no va voler emprendre. D'aquesta manera, la societat rural tradicional, amb els seus grups socials ben definits i poc permeables, va trontollar amb l'arribada de nova gent a la comarca, molta procedent dels pobles de la Llitera alta i de la Ribagorça (amb la figura de l'hereu, el Pirineu sempre havia expulsat gent cap a la terra plana), d'altra vinguda d'altres províncies i regions veïnes o llunyanes, gent arribada per treballar la terra a jornal o per adquirir petites parcel·les que venien els grans propietaris o s'esqueixaven dels comuns municipals. Com apunta molt aclaridorament i de primera mà l'erudit tamarità Joaquín de Carpi Cases (2007: 18):

No. No tenien diners. A l'hora d'anivellar grans superfícies es va dir, i possiblement va ser veritat, que posar una hectàrea en regadiu costava el que en valia una altra que calia vendre — millor diríem malvendre, i no hi havia cap altre remei, per la qual cosa els grans patrimonis es van dividir. [...] La propietat de la terra es va repartir i, encara que en conjunt la prosperitat a curt termini va ser evident, per als grans propietaris va ser ruïnós. Qui no pogués portar la terra amb les seves pròpies mans, ho tenia molt difícil.

Testimoniatge prou eloqüent de l'enorme canvi en l'estructura social de l'època, de la qual la Llitera contemporània encara n'és hereva directa. Tot i que possiblement per poc temps, com veurem.

De fet, bona part dels pobles de la Llitera alta van patir durant el segle xx una considerable pèrdua demogràfica, en alguns casos arribant a la despoblació (casos de Rocafort, Quatre-corts, Sorita, etc.). Però aquest descens a nivell comarcal ha quedat compensat per l'augment experimentat pels municipis de la Llitera baixa, de manera molt especial de Binèfar, municipi que va recollir bona part d'aquesta emigració interior. És a dir, es va produir un transvasament de població de la zona nord, d'orografia muntanyosa i agricultura de secà, a la zona sud, la gran planura regada pel canal d'Aragó i Catalunya. Totes aquestes migracions van trastocar l'ordre social secular fet a mida de l'antiga oligarquia agrària, que va iniciar la seva retirada, fins al punt que molts dels grans propietaris històrics van abandonar la comarca i es van instal·lar a les grans capitals (Barcelona, Saragossa, Madrid), en el millor dels casos mantenint la seva casa-palau al poble a manera de segona residència. Un dels indicadors d'aquest procés d'absentisme el constitueix l'escassetat d'edificis nobles que han arribat sencers fins als nostres dies, fins i tot a la seva capital històrica, Tamarit de Llitera.

I aquest és un dels factors distintius de la Llitera: l'escàs pes que durant la segona part del segle xx hi van tenir les elits tradicionals i la seva substitució per uns nous grups socials menys poderosos però més dinàmics i moderns. Això ha comportat una doble conseqüència: d'una banda, l'escàs pes que la comarca ha tingut en les institucions polítiques (aragoneses i espanyoles, molt menys catalanes), almenys fins als temps democràtics recents (Bonsón, 1997), atès que no hi havia «notables» locals que poguessin fer valer la seva influència; i, per altra banda, la gran autonomia que ha tingut la població per organitzar-se per ella mateixa a l'hora d'adaptar-se a la modernització econòmica, social i cultural dels nous temps. El fet que no hi hagués grans poders «fàctics» ha permès un desenvolupament substancialment ric i divers, amb una gran empenta popular i relativament poc dependent de les institucions i del clientelisme polític. Una societat que va ser capaç d'adaptar-se als reptes de la modernització del món rural de finals del segle xx i principis del XXI. Potser per això, a diferència de bona part de les comarques rurals aragoneses i catalanes, la demografia de les quals va baixar de

manera més o menys dràstica, el nombre d'habitants actualment a la Llitera és més o menys similar al que hi havia un segle enrere, cosa poc habitual en una comarca agrària, perifèrica i gairebé sense indústria.

En definitiva, la pauta diferencial de l'evolució demogràfica de la Llitera té molt a veure amb aquest procés de canvis de les estructures econòmiques i socials, amb la generació d'una base social amb nombrosos petits propietaris i treballadors autònoms, una població que es va mantenir al territori amb l'arribada de la «revolució verda» de l'agricultura capitalista que va buidar el món rural. La Llitera va resistir, en part gràcies als canvis socials que ja havia motivat la prèvia introducció del regadiu intensiu. Una resistència que, com veurem, presenta un futur incert davant els escenaris del segle XXI.

Una potència agroalimentària hiperespecialitzada i exportadora

La comarca de la Llitera és una potència agroalimentària. Si distribuís la seva cabana ramadera entre la seva població, tocarien 34 porcs, 6 vaques i 1 ovella per habitant (dades del 2019). A això li hauríem d'afegir els diversos milions de tones de cereals, farratges i fruites produïdes cada any. Una comarca dinàmica on agricultors i ramaders no han hagut de sotmetre's a les servituds del turisme rural, ni a convertir-se en jardiners del paisatge perquè els urbanites de torn ho trobin tot al seu lloc durant les visites vacacionals. Els agricultors i ramaders de la Llitera no són simples majordoms, sinó que viuen de produir primeres matèries alimentàries, cosa que és un signe d'identitat que cal reivindicar.

Aquest sistema agrari dona feina a gairebé la meitat de la població activa comarcal (al 44 %). Segons dades d'afiliació a la Seguretat Social del primer trimestre del 2020, un 22 % es guanyava la vida directament amb l'agricultura i la ramaderia, mentre que un altre 22 % treballava a la poderosa indústria agroalimentària establerta a la comarca. I, a més, una bona part del sector terciari (que suposa un 34 % de l'ocupació comarcal) està al servei del sistema agroalimentari esmentat. No obstant això, en els últims anys els agricultors i ramaders de la Llitera estan sent empesos cap a un model agroalimentari que, per poc que es descuidin, els pot arrabassar la seva preada independència (o el que encara els en quedi) (ací ens basarem en els arguments d'Espluga, 2018).

Durant els darrers anys, el sistema agrari de la Llitera presenta una tendència acusada a l'especialització en uns quants productes destinats a l'exportació. Per exemple, en una jornada celebrada a Binèfar l'any passat («Agricultura de transició: Iniciatives cap a una nova agricultura») (Gracia, 2020), el director de l'Associació Espanyola de Fabricants d'Alfals Deshidratat, Luis Machín, va assenyalar que en els últims dotze anys s'ha passat de vendre el 80 % de l'alfals al mercat espanyol, a vendre'l a l'estranger, de manera que ara només el 20 % és consumit per remugants del nostre territori.

El blat de moro porta una tendència similar, si bé amb una fase de transformació pel mig, ja que la seva finalitat principal és convertir-se en pinso per a la creixent cabanya ramadera comarcal, la destinació de la qual és cada vegada més l'exportació. De fet, si el paisatge recent de la Llitera es caracteritza per alguna cosa, és per l'inusitat increment de la producció animal intensiva en granges estabulades. D'acord amb l'Institut Aragonès d'Estadística (IAEST), el 2019 a la Llitera hi havia 639.502 porcs i 111.206 vaques, cosa que suposa un increïble augment del 17 % i del 31 % respectivament en només sis anys (respecte al 2013). I això sense que el nombre d'explotacions o granges amb prou feines hagi augmentat (es mantenen al voltant de 400 en el cas del porcí i de 550 en el del boví). I les expectatives de futur semblen ser d'augment persistent, ja que els puixants macro-escorxadors comarcals (Fribin i Litera Meat), no deixen d'augmentar les cotes exportadores i suposadament requeriran un flux constant i/o creixent d'animals per sacrificar. Quin serà el llinar de sostenibilitat?

I què dir de la fruita dolça, que, si bé és un cultiu a la baixa quant a la seva presència (ronda el 6 % de la superfície agrària comarcal), el seu destí no solen ser les fruiteries dels nostres pobles ni dels territoris veïns, sinó mercats externs, com més llunyans millor. Es produeixen unes poques varietats per a un mercat anònim i distant, en un procés en què les condicions comercials i laborals són decidides per inversors llunyans sobre els quals ningú no sembla tenir cap control. I, mentrestant, a les nostres fruiteries és més fàcil trobar-hi fruita del Tirol, Xile, França o Califòrnia.

Amb una cabanya ramadera en augment exponencial és lògic que els cereals que produïm no siguin suficients. Segons l'IAEST, Aragó exporta cada any unes 43.000 tones de cereals, però n'importa unes 680.000. Un saldo negatiu imponent, que mostra l'enorme dependència d'allò que es cultiva en altres països, i que els fluxos de circulació de mercaderies al llarg del món no s'interrompin, cosa que, com la pandèmia del Covid ha demostrat, ningú no pot garantir a llarg termini.

Des d'aquesta perspectiva, la Llitera formaria part d'un circuit de producció i distribució alimentària global, que comença amb la producció de soja transgènica a les pampes argentines, paraguaïanes o brasileres, un monocultiu d'exportació que hi ocasiona desastres ambientals i desequilibris socials sense parangó, però que és imprescindible per a alimentar milions de porcs i vaques europeus que, una vegada sacrificats i especejats, s'exportaran congelats cap als mercats d'Europa i Àsia. Una cosa semblant passa amb l'alfals, que s'exporta als països àrabs i asiàtics, i amb la fruita, la principal destinació de la qual són altres països europeus. Tot plegat constitueix una homogeneïtzació productiva extrema i una pèrdua de sobirania alimentària preocupants. Mentre els nostres avantpassats es preocupaven per la incertesa derivada del clima per a les collites, per als actuals agricultors la principal incertesa són les incomprensibles fluctuacions dels mercats globals.

Extractivisme i vulnerabilitat

Una manera d'explicar les debilitats d'aquest model agrari és mitjançant la noció d'*extractivisme*, un concepte encunyat per l'economia política per a descriure els processos que dominen les economies de molts països perifèrics o en desenvolupament, principalment llatinoamericans, asiàtics o africans. Com el seu nom indica, *extractivisme* implica l'extracció d'un recurs (minerals, petroli, agricultura, ramaderia, silvicultura, etc.) d'un territori, per vendre'l en un mercat internacional. El binomi extracció-exportació és la clau d'un doble procés d'erosió: primer s'extreu el recurs i després s'exporta fora del país productor. Entre les dues operacions el territori en qüestió queda esquinçat i, amb sort, es queda amb les engrunes d'uns beneficis suculents que acaben majoritàriament a fora. I, naturalment, també es queda amb els problemes generats pel procés d'extracció.

Els sistemes agraris del Pirineu i del Prepirineu fa dècades que estan sotmesos a dinàmiques extractivistes, per exemple a través de l'extracció d'energia elèctrica o d'una indústria ramadera intensiva que extrau carn i derivats lactis per a un mercat global. Les conseqüències són una degradació ambiental creixent i una pèrdua d'habitants crònica i sostinguda.

Una de les conseqüències de la dinàmica extractiva és que se centra només en la viabilitat econòmica i financera a curt termini, ignorant la sostenibilitat territorial a llarg termini. En aquest sentit, les economies extractives són eminentment depredadores de l'entorn on es desenvolupen i contribueixen a tot tipus de desequilibris ecosistèmics, socials i polítics.

L'evolució del sistema agrari de la Llitera, com la d'altres comarques rurals d'agricultura intensiva, comença a encaixar com un guant en aquesta descripció. Sense negar els beneficis, dels quals parlarem més endavant, de moment el que és evident és que el que es queda al territori són els nombrosos impactes negatius del model agrari. Per exemple, des de fa diverses dècades ens trobem amb un empobriment dels sòls (que requereixen cada vegada més aportacions sintètiques), amb una acusada pèrdua de biodiversitat (d'una banda, cada vegada es cultiven menys varietats biològiques, i, de l'altra, l'ecosistema s'ha simplificat tant que s'ha tornat molt més vulnerable a plagues de tota mena), i amb una escandalosa contaminació d'aqüífers que ens ha deixat sense bona part de les fonts i deus (el mapa de zones vulnerables per nitrats elaborat pel Govern d'Aragó declara la conca de la Clamor Amarga, principal escorrentia de la zona de regadiu de la comarca, com una de les més contaminades d'Aragó) (Gobierno de Aragón, 2021).

El model agrari imperant a la Llitera (i a les comarques veïnes on predomina l'agricultura intensiva) comporta també una pèrdua de salut dels agricultors per exposició a agrotòxics. Com que els pagesos són majoritàriament treballadors autònoms, solen quedar al marge dels sistemes oficials de detecció de les malalties professionals, tot i que les pateixin en primera persona, una prova més de la desprotecció en què treballen. Entre 2000 i 2010 nosaltres mateixos

vam fer estudis sobre això amb fructicultors i els resultats eren alarmants (Espluga Trenc, 2002, 2004).

Per no parlar de les creixents dependències i vulnerabilitats davant de les turbulències dels mercats globals, però també davant de les pressions de les grans corporacions internacionals (fabricants d'agroquímics o maquinàries, grans distribuïdores d'aliments, bancs i institucions financeres, etc.), que pràcticament han expropiat la capacitat de prendre decisions de pagesos i ramaders, als quals imposen una exigent sèrie de requeriments legals i comercials (sempre en augment), que condicionen seriosament les seves condicions laborals i de vida.

En certa manera, com hem analitzat ja en una altra part (Espluga Trenc, 2018), bona part de l'èxode rural de les darreres dècades té a veure amb la implantació d'un model de desenvolupament que tendeix a expulsar població activa agrària i a concentrar recursos productius en cada cop més poques mans, la qual cosa es tradueix en una disminució dels agricultors professionals i en el correlatiu augment de grans empreses i corporacions agràries altament tecnificades (que pràcticament només necessiten temporers, mà d'obra semi-esclava per a moments puntuals del cicle anual).

Finalment, cal comentar que, si bé el volum de negoci d'aquest model agrari a la Llitera és molt elevat i, aparentment, genera molta riquesa, les dades sobre la proporció de beneficis que es queda a la comarca no són tan esperançadores. Segons l'Atles de distribució de renda de les llars publicat per l'Institut Nacional d'Estadística, gairebé tots els municipis lliterans tenen una renda mitjana per llar sensiblement més baixa que les mitjanes aragonesa i espanyola (uns 23.900 €, respecte dels 28.019 € d'Aragó i dels 26.730 € d'Espanya, amb dades del 2016). Té la seva lògica, atès el pes del sector primari a la comarca, ja que la renda agrària és una cosa que tendeix a disminuir (sostinguda amb prou feines per les subvencions de la PAC) i els salaris de l'agroindústria comarcal solen ser comparativament molt baixos respecte d'altres sectors econòmics. Per tant, la relació risc-benefici no sembla que estigui massa ben equilibrada.

Tempestes a l'horitzó

Ja fa més d'una dècada que l'Agència Internacional de l'Energia (AIE) va predir les futures dificultats sobre la disponibilitat de recursos energètics, en particular de petroli, cosa que dibuixa un escenari difícil d'ignorar a l'hora de planificar qualsevol futur alimentari (IAE, 2010). D'acord amb les previsions de l'AIE, no és possible garantir més enllà del 2030-2040 l'abastament de cru a preus accessibles (és a dir, a preus que facin rendibles les activitats econòmiques actuals), la qual cosa tindrà repercussions serioses per al sector agrari, ja que depèn del petroli per a gairebé tot (gasoil per a maquinària, elaboració de fertilitzants i de pesticides, combustible per al transport d'aliments al llarg de les cadenes globals, etc.).

Una cosa semblant es desprèn dels informes del Panell Intergovernamental del Canvi Climàtic (IPCC), on s'insisteix que el sector agroalimentari aporta al voltant de la tercera part dels gasos d'efecte hivernacle, alhora que es preveu que els impactes més preocupants del canvi climàtic seran l'escassetat d'aigua potable i d'aliments (MAAMA, 2016). En aquest context, ningú no dubta ja que les mesures per afrontar el canvi climàtic passaran inevitablement per canviar la manera de produir aliments.

Tot i que encara tindrà un cert recorregut (una dècada? dues?), el model agroindustrial contemporani es preveu inviable en els escenaris descrits, almenys a la seva escala global actual. Per això, els governs de molts països ja han dissenyat plans de contingència per a situacions d'escassetat energètica i també alimentària, que passen per la reterritorialització d'aquestes activitats. Tant l'energia com l'alimentació no són simples mercaderies comptables, sinó que són requisits per al funcionament de tota la resta del sistema socioeconòmic i de la vida en general. És a dir, són factors geoestratègics, el funcionament pràctic dels quals va molt més enllà de la mera lògica econòmica.

Models agroalimentaris alternatius?

Adaptar-se a aquestes previsions de futur (de l'AIE, de l'IPCC, de la FAO, etc.) requerirà apostar per pràctiques agràries diferents, comptant amb tot allò que puguin oferir les noves tecnologies, però amb un ús més raonable («sostenible») dels recursos, amb uns impactes (socials i ambientals) menors i, sobretot, amb una forma de distribució de les mercaderies diferent de la del gran mercat global.

No es tracta només de produir de manera diferent («ecològica», sens dubte), sinó de dissenyar un sistema agroalimentari d'una altra manera, de reorganitzar les relacions entre productors i consumidors, reduint el poder de les grans distribuïdores i donant un important paper a la proximitat i a l'establiment d'enllaços de confiança i d'aliances entre els diferents actors a nivell territorial (agricultors, ramaders, comerciants, restaurants, consumidors individuals o agrupats, menjadors escolars i de col·lectivitats, etc.).

Aquests models agroalimentaris alternatius ja existeixen en altres territoris i estan en una clara expansió (hi ha, fins i tot, una associació de municipis per a l'agroecologia). Són models que se solen englobar sota el terme d'agroecologia i des d'una perspectiva de «sobirania alimentària» que, després d'anys de menysteniment, fins i tot la FAO ha començat a promoure, atès que els impactes del model agroindustrial comencen a ser considerats inassumibles, i el seu futur es percep cada cop amb més obstacles. Hi incideixen bona part de les institucions de la governança internacional, des dels Objectius de Desenvolupament Sostenible de l'ONU (2015) fins al Pacte Verd Europeu (2019), passant pel Pacte pel Clima, de París

(COP-21 de 2015, consolidat i concretat a finals d'aquest 2021 a la COP-26 de Glasgow), o al Pacte Alimentari de Milà (2015). En aquest mateix sentit, des de la Comissió Europea s'ha promogut l'Estratègia Biodiversitat (2020), amb l'objectiu de regenerar ecosistemes degradats (riu, bosc), revertir la pèrdua d'insectes pol·linitzadors, reduir contaminació ambiental i augmentar agricultura ecològica i les pràctiques agrosostenibles; així com l'Estratègia «De la Granja a la Taula» (2020), amb la qual es pretén transformar el sistema alimentari europeu reduint a la meitat l'ús de pesticides i antimicrobians i un 20 % el de fertilitzants, així com assolir un 25 % de superfície agrària ecològica a Europa. Fins i tot la reforma de la PAC actualment s'està veient obligada a incorporar molts d'aquests criteris, malgrat les reticències atàviques del sector.

És evident que el sistema agroalimentari de la Llitera, com el de tantes zones rurals, té molts deures pendents davant els escenaris esmentats, com ho és també que les propostes alternatives ni s'entreveuen ni s'esperen a curt o mitjà termini. Tot sembla indicar que l'actual model de negoci agrari serà espremut fins a les darreres conseqüències abans de cedir espai a les alternatives agroecològiques (que probablement arribaran quan la majoria dels petits i mitjans agricultors hagin estat expulsats del negoci). Fins al moment, les administracions públiques tampoc no semblen gaire disposades a promoure alternatives, ja que, en línies generals, solen estar ben alineades amb la gran agroindústria.

Hem dit anteriorment que la Llitera és una potència agroalimentària en sentit ampli, sense les servituds del turisme rural ni dels esteticistes del paisatge, on agricultors i ramaders viuen plenament de la producció d'aliments i són el motor d'una indústria alimentària d'un pes més que considerable. Tot i això, l'evolució d'aquest sistema agroalimentari està avançant cap a un model extractivista, dedicat principalment a produir mercaderies indiferenciades per a un mercat global i anònim, sense que estigui clar que els beneficis acabin per superar les pèrdues (actuals i futures). Es diria que avancem cap a una barreja de «beneficis individuals a curt termini» i «pèrdues col·lectives a la llarga», cosa que no sembla gaire esperançadora en termes de futur. Quan pensem en els perquès de la imparable despoblació de bona part del nostre món rural, aquí hi tenim un factor ineludible.

Agricultors i ramaders de la Llitera (com els d'altres comarques rurals) han quedat progressivament presoners de les dinàmiques de les grans cadenes d'inversió global, integrats en una servitud encara més pesada i esclava que la del turisme rural. Amb l'agreujant que, un cop passada la febre inversora, el territori corre el risc de quedar fracturat en termes econòmics, socials i ambientals. Abans d'arribar a un punt de no tornada, potser caldria plantejar un debat sobre el futur del territori en aquests termes i sobre el paper que la Dinamització Local Agroecològica (López-García et al., 2015) hi pot jugar.

Referències

- BONSÓN AVENTÍN, A. (1997). *Tal como eran. La Transición en la provincia de Huesca (1975-1982)*. Zaragoza: Mira Editores.
- DE CARPI CASES, J. (2007). «Acto de presentación de la segunda edición de *El Tamarite de nuestros Abuelos*», *La Voz de La Litera*, núm. 427, p. 17-18.
- ESPLUGA TRENC, J. (2002). «Percepción del riesgo y uso de pesticidas en la agricultura». *Ecología Política. Cuadernos de Debate Internacional*, núm. 22, p. 17-30.
- ESPLUGA TRENC, J. (2004). «La exposición laboral a pesticidas en la agricultura. Un caso de aparente subestimación del riesgo». *Sociología del Trabajo*, núm. 51, p. 33-60.
- ESPLUGA TRENC, J. (2008). «Evolución de la población y caracterización sociológica». Dins A. PALOMARES, A., ROVIRA, J. (eds.) *Comarca de La Litera*. Saragossa: Diputación General de Aragón–Departamento de Política Territorial, Justicia e Interior, p. 275-286.
- ESPLUGA TRENC, J. (2018). «S’ha tornat l’agricultura incompatible amb la vida rural?». *La Conca 5.1* (13 de desembre) <https://www.laconca51.cat/sha-tornat-agricultura-incompatible-vida-rural/>
- GOBIERNO DE ARAGÓN (2021). Zonas Vulnerables a la contaminación de las aguas por nitratos. Orden AGM/83/2021. <https://www.aragon.es/-/zonas-vulnerables-nitratos>
- GRACIA, I. (2020). «Agricultura de Transición: Iniciativas hacia una nueva agricultura». *La Litera Información* (9 de març). <https://laliterainformacion.com/el-pasado-27-de-febrero-de-2020-se-celebro-en-binefar-una-jornada-titulada-agricultura-de-transicion-iniciativas-hacia-una-nueva-agricultura-2/>
- IAE (2010) *World Energy Outlook*. <https://www.iea.org/topics/world-energy-outlook>
- LÓPEZ GARCÍA, D., CALVET MIR, L., ESPLUGA TRENC, J., DI MASSO TARDITTI, M., TENDERO ACÍN, G., POMAR LEÓN, A. (2015). «La dinamización local agroecológica como estrategia para la construcción de soberanías locales». *Ecología Política*, 49: 28-34. <http://www.ecologiapolitica.info/?p=2374>
- MAAMA (Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente) (2016). Cambio Climático: Informe de síntesis. https://www.miteco.gob.es/es/ceneam/recursos/mini-portales-tematicos/Cclimatico/informe_ipcc.aspx